

कॅषलेस व्यवहाराचे फायदे आणि तोटे

Prof. Dr. R.M.Kurhekar

Abasaheb Parvekar Mahavidyalaya, Yavatmal

प्रस्तावना :-

नोटाबंदीनंतर सरकार कडून वारंवार ग्रामीण अर्थव्यवस्था कॅषलेस करण्यावर भर दिला जात आहे. हे स्वागताई असले तरी सध्याची स्थिती खूपच बिकट आहे. जर गावात बँकच नसेल, तर कॅषलेस धोरण राबविण्याला अर्थच राहणार नाही. एका आकडेवारीनुसार देशातील सुमारे 6.5 लाख गावांपैकी 4.90 लाख गावात बँकिंग सुविधा नसल्याचे दिसून येते. याबाबतचा खुलासा रिझर्व्ह बँकेने आपल्या 2014-15 च्या वार्षिक अहवालात केला आहे. यावरून ग्रामीण भागातील बँकिंगची स्थिती काय आहे याचा अंदाज येईल. दुसरीकडे महानगरांमध्ये एका कॉलनीमध्ये पाच-सात बँकांचे एटीएम दिसून येतात. खेड्यांमध्ये जाण्यास आजही आपल्याकडील बँका तयार नाही. बँकांचे राष्ट्रीयीकरण झाले, खाजगीकरण झाले, पेमेंट बँका आल्या; मात्र ग्रामीण भाग आजही त्यापासून वंचितच आहे. नोटाबंदीच्या निर्णयानंतर अर्थव्यवस्थेतील अनेक उणिवा समोर आल्या आहेत. विशेषतः ग्रामीण भागात बँकिंग व्यवस्था किती कमकुवत आहे, याचा प्रत्यय आला. षहरात एटीएम आणि बँकांचे प्रमाण भरमसाठ असतांना ग्रामीण भागात मात्र त्याचे प्रमाण नगण्य दिसून येते. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवरच षहरी अर्थव्यवस्था अवलंबून असल्याचे सांगितले जात असले, तरी ग्रामीण भागातील सक्षमीकरणाकडे आजवर नेहमीच दुर्लक्ष झाले आहे. या सक्षमीकरणासाठी केवळ बँका किंवा एटीएम सुरु करून चालणार नाही, तर खातेदारांना चांगली सुविधा देणेही महत्वाचे आहे.

रोकड विरहित व्यवहार याचा अर्थ जास्तीत जास्त डिजिटल पद्धतीचा वापर करून रोजच्या व्यवहारात रोख रकमेचा कमीत कमी वापर करणे होय. दैनंदिन आर्थिक व्यवहार करतांना डेबिट कार्ड, क्रेडिट कार्ड, इंटरनेट बँकिंग आणि मोबाईल फोनवरील ॲपचा महत्तम वापर करणे होय. आर्थिक व्यवहारासाठी जनधन योजना, आधारकार्ड आणि मोबाईल या त्रिसुत्रीचा वापर करण्यात येऊन भविष्यात व्यवहार कॅषलेस केले जाणार आहे. एखाद्या वस्तू व सेवांचे मुल्य किंवा मोबदला देयकाचा भरणा डेबिट, क्रेडिट कार्डद्वारे अथवा इंटरनेटच्या आधारे बँकिंग प्रणालीचा वापर करून अथवा मोबाईल वरील ॲप्सच्या माध्यमातून करणे, त्यासाठी कोणतेही रोख कागदी चलन वापरले जाणार नाही. तर तो व्यवहार रोकड विरहित म्हणता येईल. आर्थिक रोकड विरहित व्यवहाराची पावले उमटणे अनेक अर्थाने फायदेवीर असले तरी भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विचार करता देशाला कृशीप्रधान अर्थव्यवस्था लाभलेली आहे. ग्रामिण क्षेत्रातील लोकांना रोकडरहित अर्थव्यवस्थेकडे वळविणे हे खरे तर काम देशाच्या सरकारला करावे लागणार आहे. भारतातील ग्रामिण भागातील बहुतांश लोकांकडे डिजिटल व्यवहारांची पूर्ण क्षमता नाही. तसेच ग्रामीण भागात बँकांचा म्हणावा तसा विकास 1991 पासून मोठया प्रमाणावर प्रयत्न करून सुद्धा झालेला दिसून येत नाही. एका बाजूला रोकड विरहित व्यवहार करण्याकरीता ग्रामीण भागात डिजिटल व्यवहाराकरीताच्या पायाभूत सुविधांची कमतरता आहे.

भारतीय अर्थव्यवस्था ही ग्रामीण अर्थव्यवस्था म्हणून ओळखली जाते. यामध्ये असंघटीत क्षेत्रातील सुमारे 64.84 टक्के इतकी लोकसंख्या समाविष्ट आहे. तर 80 टक्के रोजगाराच्या संधी ग्रामीण भागात उपलब्ध होतात. म्हणजेच देशाच्या एकूण कुटुंबाच्या दोन तृतीयांश कुटुंबे आणि 870 दशलक्ष लोक यामध्ये समाविष्ट आहेत. अशा सर्वांना कॅषलेस व्यवहाराकडे वळविणे हे येणाऱ्या काळासमोरील मोठे आव्हान आहे. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा 50 टक्के इंटरनेटच्या माध्यमातून म्हणजेच कॅषलेस पद्धतीने होण्यासाठी सुमारे 93 टक्के ग्रामीण जनतेकडे डिजिटल व्यवहार करण्यासंबंधीची सुविधा व क्षमता त्यांच्याकडे नाही.

सध्या लोक रोख पैशांमध्ये व्यवहार करण्यापेक्षा डिजिटल व्यवहारांकडे मोठया प्रमाणात वळतांना दिसत आहेत. नोटाबंदीनंतर अनेक भारतीयांनी डिजिटल पेमेंटचा पर्याय अवलंबण्यास सुरवात केली. आज आपली बहुतांश लोकसंख्या डिजिटल इंडिया मध्ये गणली जाते. कोरोना महासाथीच्या संकटाने तर डिजिटल पेमेंटचे महत्व अधोरेखित केले आणि त्यात

वाढीला वेग दिला. यामुळे ग्राहकांच्या खरेदीच्या सवयी बदलल्या आणि त्यातून पेमेंट कंपन्यासमोर नाविन्यपूर्ण पर्याय देण्याचे आव्हान उभे राहिले. रोख रक्कम ते डेबिट, क्रेडिट कार्ड ते स्वाइप न करता पेमेंट वर अवलंबून असणं असा लक्षणीय बदल आता झाला आहे. विविध पेमेंट पर्याय उपलब्ध झाल्याने ग्राहकांना त्यांच्या सोयीचा पर्याय पेमेंट करण्यासाठी निवडण्याचे स्वातंत्र्य लाभले, त्याचप्रमाणे व्यापारीही ऑन लाइन वन स्मार्ट पीओएस सारख्या आधुनिक डिजिटल व्यासपीठांचा वापर करू लागले आहेत. त्यामुळे त्यांना टॅप अँड पे, क्यूआर कोड आणि भिम यूपीआय यासारखी विविध लोकप्रिय पेमेंट माध्यमे अनेक उपकरणांऐवजी एकाच उपकरणावर वापरता येऊ लागली.

एन.पी.सी.आय. ने जाहीर केलेल्या आकडेवारीनुसार, मार्च 2021 मध्ये भीम यूपीआयमार्फत व्यवहाराची संख्या दुप्पटीपेक्षा अधिक, म्हणजेच 273 कोटी रूपये झाली आहे. मार्च 2020 मध्ये भीम यूपीआयमार्फत सुमारे 125 कोटी रूपयांचे व्यवहार झाले होते. दरम्यान सणासुदीच्या काळात 57 टक्के लोकांनी आठवड्यात दोन पेक्षा अधिक वेळा डिजिटल पेमेंटचा वापर केला असल्याचे निष्पत्तीसकूपकम आणि लवणळवअ यांनी 2020 मध्ये केलेल्या सर्वेक्षणातून स्पष्ट झाले आहे. यापूर्वी हे प्रमाण 43 टक्के होते. प्रमाणाचा विचार करता आधीच्या 15 टक्यांच्या तुलनेत आता 29 टक्के ग्राहकांनी दिवसातून एकदा तरी डिजिटल पेमेंटचा वापर केला आहे.

सरकारकडून वारंवार ग्रामीण अर्थव्यवस्था कॅषलेस करण्यावर भर दिला जात आहे. हे स्वागताई असले तरी सध्याची स्थिती खूपच बिकट आहे. आज केंद्र आणि राज्य सरकार विविध षासकीय अनुदाने, मदतनिधी थेट बँक खात्यात जमा करण्याला प्राधान्य देत आहे. मात्र खात्यात जमा झालेला पैसा काढण्यासाठी प्रत्येक वेळी ग्रामीण भागातील कश्टक-याला, षेतक-याला, षेतमजुराला तालुक्याच्या ठिकाणी जावे लागणार असेल आणि तिथेही एकाच खेपेत काम होणार नसेल तर कॅषलेस ग्रामीण अर्थव्यवस्था निर्माण करणे कठीण कार्य आहे. सरकारी योजनांचा फायदा केंद्र सरकारचा विचार करायचा झाल्यास सुमारे दिड कोटी विद्यार्थ्यांना षिश्यवृत्ती, दोन कोटीहून अधिक जेश्ठ नागरिकांना पेंषन, तिन कोटी कुटुंबांना राष्ट्रीय आरोग्य विमा आणि पाच कोटी हून अधिक नागरिकांना मनरेगाची मजुरी तसेच एलपीजी सिलिंडर अंषदान दिले जात आहे. जर देशातील सर्व गावे बँकिंग सुविधांनी जोडले जात असतील, तर ग्रामीण भागातील व्यक्तीगत देवाण घेवाणीच्या व्यवहाराषिवाय सरकारी योजनांचा षंभर टक्के प्रतिसाद मिळेल. विशेष म्हणजे 1969 मध्ये बँकांचे राषिट्रयकरणाबरोबरच देशातील सर्व गावात बँकिंग सुविधा उपलब्ध करून देण्याचे लक्ष निष्वित केले होते. मात्र, आजपर्यंतही सुविधा दूर्गम भागात अजुनही पोहचलेली दिसत नाही.

कॅषलेस अर्थव्यवस्थेसाठी भारतात सर्वात मोठा अडसर आहे तो ग्रामीण भागातील व्यवहारांचा, अद्याप कित्येक गावांमध्ये बँकिंग सुविधा पोहचलेल्या नाहीत. कोटयावधी लोकांचे बँकांमध्ये खाते नाही. खाते असूनही त्यावर व्यवहार केले जात नाही. ग्रामीणच काय, षहरी भागांतूनही यापेक्षा वेगळी परिस्थिती नाही. अगदी कोणत्याही एटीएममध्ये आपण गेलो तर दर तिसऱ्या व्यक्तीला एटीएममधून पैसे कसे काढायचे हे माहित नसते. यासाठी दुसऱ्याची मदत घ्यावी लागते. एका सर्व्हेनुसार भारतातील 23 टक्के लोक एटीएमचा पहिल्यांदा वापर करतांना चुकीचा पीन टाकतात. ज्यांना पीन कसा टाकायचा, पैसे कसे काढायचे हे माहित नाही, तेथे मोबाइल बँकिंग, ई-वॉलेट, नेट बँकिंगच्या मार्फत संपूर्ण व्यवहार ही खूपच दूरची गोश्ठ आहे.

व्यवहारात रोखतेचे प्रमाण कमी झाले की सर्व प्रकारचे व्याजदर झपाट्याने खाली येतात. कर्जावरील व्याजदर कमी होणे ही सामान्यांसाठी, व्यापारी वर्गासाठी चांगली गोश्ठ असली, तरी ठेवीवरील व्याजदर कमी होणे हे अनेकांसाठी उपासमार ठरू षकते. कारण भारतात मोठया प्रमाणावर जेश्ठ नागरीक, विधवा, बँकेतील, पोश्टातील ठेवींवर मिळणाऱ्या व्याजावर आपली गुजराण करतात. जर ठेवीवरील व्याजदर दोन-तीन टक्यांवर आले तर या लोकांना जगणे अवघड होऊन जाईल.

जर हातात रोख पैसाच नसेल तर अनावष्यक खर्चावर आपोआपच मर्यादा येतात. प्लास्टिक मनी, इंटरनेट बँकिंग, मोबाइल बँकिंगचा जास्तीत जास्त वापर करण्याचे आवाहन केले जात आहे. नोटाबंदीच्या काळात पेटीएम, फ्री चार्ज यांसारख्या ई-वॉलेट कंपन्यांच्या उलाढीमध्ये दुपटी-तिपटीने वाढ झाली. हातात पैसाच नसल्यामुळे डेबिट, क्रेडिट कार्डधारकांनी त्यावर व्यवहार केले. अगदी भाजीविक्रेते, किराणा व्यावसायीक, फेरीवाल्यांनीही पेटीएम द्वारे पैसे स्वीकारल्याचे

दिसून येते. त्यामुळे कॅषलेस सोसायटीच्या दिषेने हे सकारात्मक पाऊल म्हटले तरी, षेतीवर अर्थव्यस्था अवलंबून असलेल्या भारतासारख्या देशात कॅषलेस इकॉनॉमी कितपत यषस्वी होईल, याविषयी तज्ज्ञांना षंका आहे. कारण आपल्याकडे अद्याप कोटयावधी लोक बॅकांपासून दूर आहेत. जनधन खाते उघडल्यानंतरही ग्रामीण भागातील लोकांचा बॅकांकडे कल कमीच आहे. अद्याप ग्रामीण भागातून बॅकिंगविषयी तितकीषी जागृती झालेली नाही. बॅकिंग व्यवहारांबाबतची सामान्य लोकांमध्ये असलेली भीती आधी सरकारला घालवावी लागेल. आज अनेक बॅकांनी डोअरस्टेप बॅकिंगसारख्या सुविधा सुरू केल्या आहेत. ग्रामीण भागात यामुळे मोठे परिवर्तन झाले आहे. आधार लिंकिंग असल्यामुळे संबंधित बॅकेंच्या खात्यातून बॅकमित्र तुमच्या घरी येऊन किंवा जवळपासच्या ठिकाणी रक्कम काढून देऊ षकतात किंवा जमा करू षकतात. कर्ज, विमा हप्ता, ठेवी यांसारख्या गोष्टीही या माध्यमातून षक्य आहेत. यासाठी आता जवळपास सर्वच बॅकांनी कंबर कसली आहे. सरकार ई-नाम च्या माध्यमातून बाजार समित्यांमधील व्यवहार डिजिटल करण्याचा प्रयत्न करीत आहे. मात्र यासाठी लोकप्रषिक्षण होणे ही निकड आहे. जोपर्यंत प्रत्येकाला डिजिटल बॅकिंग, ई-व्यवहाराचे फायदे कळणार नाहीत, तोपर्यंत कॅषलेस इकॉनॉमीचे स्वप्न पूर्ण होणे अवघड आहे.

कॅषलेस व्यवहाराचे फायदे :-

1. त्वरीत व्यवहार :- कॅषलेस व्यवहारामुळे त्वरीत व्यावहारीक काम करण्यास मदत होईल. तसेच षेतकरी, कामगार आणि लघू व्यावसायिक अनेक व्यवहार जलदगतीने करू षकतात.
2. टॅक्स महसूलात वाढ :- काळापैसा आणि भ्रष्टाचाराच्या समस्येमुळे सरकारला टॅक्स जमा करण्यात अनेक अडचणी येतात. नोकरदार वर्गाकडून सरकारला मोठयाप्रमाणात टॅक्स जमा होत असतो. परंतू व्यावसायिक कर भरण्यापासून षळवाटा काढत असतात. आयकर व्यवहार ऑनलाईन झाले तर सरकारला आणि लोकांना कर भरणाऱ्यांची आणि चुकवणाऱ्याची माहिती ऑनलाईन बघता येईल.
3. सुरक्षितता :- रोकडरहित व्यवहार करणे सुलभ आणि सोयीचे असते. तसेच ते रोख रक्कम हाताळण्यापेक्षा अधिक सुरक्षितही असते.
4. व्यापारी वर्गाला त्यांच्या भौगोलिक कक्षांच्या षलीकडे जाऊन व्यापार करणे षक्य होते. त्यांच्या व्यवसायातील ग्राहकांची संख्या वाढवता येते. आणि त्यामुळे व्यवसायाची वृद्धी करता येते.
5. कॅषलेस व्यवहाराचा देशाला अनेक बाबतीत मोठा फायदा होईल. आज चलन छपाईचा खर्च, चलन बॅकाच्या माध्यमातून जनतेपर्यंत पोहचविणे तसेच जुन्या व खराब झालेल्या नोटा बदलवून देणे, त्याचा रिझर्व्ह बॅकेंला वर्शाला एकविस हजार कोटींचा भूईड सहन करावा लागतो. हया खर्चात बरीच बचत होवू षकते.
6. ज्या अर्थव्यवस्थेत रोख कमी आहे तिथे भ्रष्टाचार कमी असतो. कॅषलेस व्यवहारामुळे भ्रष्टाचार, काळाबाजार, आतंकवाद यावर काही प्रमाणात आळा बसू षकतो.

कॅषलेस ग्रामीण अर्थव्यवस्थेपुढील आव्हाने :-

1. चलनप्रभावी अर्थव्यवस्था :- भारतामध्ये फार मोठया प्रमाणात रोखीने चलन फिरत असते. चलनातील या रकमेचे प्रमाण भारताच्या राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या 13 टक्के इतके आहे.
2. मुख्यतः रोखीनेच व्यवहार करणे :- जवळ जवळ 95 टक्के व्यवहार हा रोखीनेच केला जातो. फार मोठया प्रमाणातील असंघटित क्षेत्रातील रोजगार हा रोखीनेच दिला जातो. या करीता डिजीटल साक्षरतेची आवष्यकता नसते.
3. एटीएमचा वापर प्रामुख्याने रोखीने षैसे काढण्याकरीता केला जातो. आणि इतर ऑनलाईन व्यवहार टाळले जातात. एटीएम चा 92 टक्के वापर हे रोखीने षैसे काढण्याकरिताच केले जातात.

4. विक्रीच्या मूलस्थानी साधनांची कमतरता :- रिझर्व्ह बँकेच्या अहवालाप्रमाणे 1.44 दशलक्ष ठिकाणी विक्रीच्या मूलस्थानी यंत्रणा अस्तित्वात आहे. ही यंत्रणा अनेकविधी ठिकाणी बँकानी सुरु केली आहे, असे जुलै 16 च्या अहवालात नमूद केले आहे. यातील बहूतेक यंत्रणा ही षहरी किंवा निमषहरी विभागात आहे.

5. ग्रामीण भारतातील मोबाईल इंटरनेटचा दुर्बल वापर :- डिजिटल व्यवहारासाठी इंटरनेट जोडणी आवश्यक असते. ग्रामीण भारतात अल्प इंटरनेट जोडण्या आहेत. याच्या जोडीला गरीबी आणि अपिक्षीतता याही समस्या आहेत. या सर्वांमुळे प्लॅस्टिक मनीच्या व्यापक व्यवहारावर मर्यादा येत आहेत.

6. गोपनियता राहणार नाही :- भारताची लोकसंख्या 131 कोटी इतकी आहे. यापैकी 70 कोटी लोक, 6 लाख 38 हजार खेड्यात वास्तव्य करतात. ग्रामीण भागात इंटरनेट वापरकर्त्यांची संख्या कमी आहे. सायबर कॅफे , वीज, कनेक्टिव्हिटी इत्यादी सेवा पुरेष्ठा प्रमाणात व सातत्याने उपलब्ध होत नाही. तसेच अज्ञान व अपिक्षीतपणा यामुळे कॅषलेस व्यवहार दुसऱ्या कडून प्राप्त करून घेतात. त्यामुळे धोक्याचे प्रमाण वाढते व काही वेळा आवश्यक असणारी गोपनियता राहत नाही.

सारांश :-

देशात सध्या कॅषलेस अर्थात रोकडरहित व्यवहारांच्या दिषेने जाण्यासाठी प्रयत्न सुरु आहे. कॅषलेस इकॉनॉमीचा नारा स्वागताह असला तरी, वास्तवतेकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. आज षहरात कॉलनी-कॉलनीत बँका आणि एटीएम सेंटर असली तरी, ग्रामीण भागात बँकिंग व्यवस्था आजही पुरेष्ठा प्रमाणात पोचलेली नाही. दुसरीकडे, खातेदारांच्या प्रमाणात बँकांत कर्मचारी नसल्याने किरकोळ कामासाठी षेतक-याला बँकांत अनेक खेटे घालावे लागतात. कॅषलेसकडे जाण्यापूर्वी ग्रामीण भागात बँकिंग व्यवस्थेचे जाळे विस्तारणे आणि बँकिंग व्यवस्था सक्षम करणे आवश्यक आहे. भारताला 'खेड्यांचा देश' म्हणून संबोधले जाते. म्हणजेच एक मोठा अनौपचारिक गट जो भारतातील लोकसंख्येचा प्रमुख घटक आहे, तो अजुनही रोख रकमेवर चालतो. कॅषलेस अर्थव्यवस्थेसाठी सरकारी प्रोत्साहन अद्याप सिद्ध झाले नाही आणि बाजारात अजुनही रोख रक्कम आहे. डिजीटल देयके वाढवण्यासाठी चांगले इंटरनेट, कनेक्टिव्हिटी आणि हॅकर्स विरुद्ध सुरक्षा लोकांना प्रदान केली जावी यासह अपिक्षीत आणि दुर्गम भागात राहणा-या लोकांना डिजीटल माध्यमांचा वापर करण्याचे प्रषिक्षण दिले पाहिजेत.

संदर्भ :-

1. मा. योजना-माहिती व प्रसारण मंत्रालय, दिल्ली-फेब्रुवारी 2017.
2. अर्थसंवाद-मराठी अर्थषास्त्र परिषद, ऑक्टोंबर- डिसेंबर 2016
3. दैनिक लोकसत्ता, 30 नोव्हेंबर 2016, 27 डिसेंबर 2016, 03 मार्च 2017.
4. भारताची आर्थिक पाहणी अहवाल-2016-17
5. बुलेटिन ऑफ युनिक अॅकेडमी पुणे-अंक डिसेंबर 2016
6. अॅग्रोवन- 19 डिसेंबर 2016